

NINIEJSZY TEKST STANOWI FRAGMENT KSIĄŻKI:

Zygmunt Gloger

PISMA ROZPROSZONE

TOM II
1877–1889

Redakcja naukowa edycji
Jarosław Ławski i Jan Leończuk

Wstęp
Anna Janicka i Dorota Rembiszewska

Opracowanie tekstów i przypisy
Łukasz Zabielski, Sebastian Kochaniec,
Michał Siedlecki, Grzegorz Kowalski

Noty i słownik czasopism
Anna Janicka

Indeksy opracowali
Mona Al-Kaber i Michał Siedlecki

Całość 3-tomowej edycji można znaleźć na stronie
<http://www.ksiaznicapodlaska.pl/statics/gloger.html>

Publikacja powstała w ramach grantu NPRH pn. *Naukowa edycja krytyczna „Pism rozproszonych” Zygmunta Glogera w trzech tomach*. Czas trwania projektu: lata 2013–2017

Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku
Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku
Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku

KSIĄŻNICA
PODLASKA

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Białystok 2015

XIX. „Wędrowiec. Pismo Ilustrowane, Obejmujące Podróże”

1

RZEKA NAREW,
„Wędrowiec. Pismo Ilustrowane Obejmujące Podróże”
1881, nr 259, 260, s. 279-381; 396-397;
podpis pod tekstem: „przez Zygmunta Glogera”.

Długosz nazwę rzeki Narwi¹ pisze tak, jak my dziś piszemy i wymawiamy. Dziejopis nasz, wyliczwszy główne dopływy Narwi, niewiele w swoich dziełach zostawił o niej wzmianek. Pod rokiem 1382 wspomina, że Leszek Czarny² w pogoni za Jadźwingami³, którzy złupiwszy ziemię lubelską, przebyli już Bug i Narew, dosięgnął i wytepił obozujących poza Narwią. W roku 1337, gdy Litwini splądrowali Mazowsze koło Pułtusk⁴ i Ciechanowa⁵ i uchodzili z łupami przed rycerstwem mazowieckim, na przeprawie przez Narew, w pośpiechu, jeden tłoczył się na drugiego i wiele z tych, którym nie chciało się swoich juków utracić, potonęło. W roku 1394, gdy Janusz książę Mazowiecki⁶ budował nowy zamek nad Narwią, który nazwał Złotoryją⁷, i sam był przy robotach obecny, żadnej nie spodziewając się napaści, Krzyżacy w znacznej sile napadli nań zniemacka, opanowali zamek z drzewa budowany a jeszcze nie ukończony, spalili i Janusza wsadziwszy na konia i związawszy mu nogi pod brzuchem końskim, uprowadzili. W roku 1409, podług Długosza, król Władysław Jagiełło, przygotowując się na wielką wojnę z Zakonem Krzyżowym, na łowach w Białowieży⁸, które przez osiem dni trwały, wielką moc zwierzyny ubił i takową w beczkach zasoloną splawić kazał Narwią i Wisłą do Płocka, aby mieć z niej zapas gotowy na przyszłą wyprawę. Za króla Olbrachta, w ustawie z roku 1496, Narew zaliczona jest do rzek splawnych.

Źródło Narwi znajduje się na wschodnim krańcu Puszczy Białowieskiej, w bagnach zwanych Orłowo, o pół mili powyżej wsi Borki⁹, o półtorej od miasteczka Nowydwór¹⁰, a trzy i pół od wsi Białowieży. W okolicy tej stykały się dawniej z sobą trzy województwa: trockie, nowogródzkie i brzesko litewskie, a czwarte, podlaskie, o kilka mil na zachód się poczynało. Przypadek chciał, iż rzeka wypływająca z okolicy Nowogodworu na Litwie ma ujście swoje także pod Nowymdworem na Mazowszu¹¹. Dziś źródło Narwi leży w guberni grodzieńskiej przy zetknięciu się powiatu wołkowyskiego z prużańskim. Linia prosta przeprowadzona od źródła Narwi do jej ujścia przecina wieś Białowieżę, miasteczka Boćki¹² i Sterdyń¹³, a jest długa mil 30. Rzeczka zaś, płynąc kręto łukiem dość silnie ku północy wydanym, przebiega mil przeszło 50. Narew, od źródła swego podążając w kierunku północno-zachodnim, na długości mil czterech rozgranicza Puszcę Białowieską od Świsłockiej¹⁴, z której to ostatniej przy pływa do Narwi rzeczka Rodawka. Puszcza Białowieska na przestrzeni mil kwadratowych 23, Świsłocka (dawniej do Tyszkiewiczów¹⁵ należąca) mil kwadratowych 5. Żubry przemieszkują zarówno w obu tych puszczech, nie przywiązane do swych uroczysk, rzadko przechodzą przez Narew, rozgraniczając tu dawne województwa trockie i brzesko-litewskie, a w szczególności powiat grodzieński i brzeski, w okolicy wsi Siemienówki¹⁶ porzuca leśną krainę dwóch puszczy i zwróciwszy się więcej na zachód, przybiera z lewego brzegu rzekę Narewkę¹⁷, która płynie

przez Białowieżę i wody puszczy do Narwi przynosi. Przy ujściu tej rzeczki Narew z dawnych granic księstwa litewskiego wchodzi w granice byłe województwa podlaskiego, którego przecina ziemię bielską. W tej to ziemi, na kilkunasto-milowej przestrzeni napotyka miasteczka: Narew¹⁸, Suraż¹⁹, Choroszcz²⁰ i Tykocin²¹, przybiera z prawego brzegu Rudnię²², Czarną²³, Turośń²⁴, Supraśl²⁵, Kulikówkę²⁶, Jaskrzomkę²⁷ i Nereśl²⁸, a z lewego Łoknicę²⁹, Orlankę³⁰ i Lizę³¹. Z tych wszystkich dopływów dwie tylko rzeki przydatne są do spławu drzewa, a mianowicie Narewka i Supraśl. Nereśl wypływa ze stawu z okolicy Knyżyna³², zwanego Czechowskim lub jeziorem Zygmunta Augusta, za którego to króla staw ten przez zatrzymanie wód rzeczki Nereśli pod wsią Czechowizną³³ utworzony został. O milę poniżej miasta Tykocina a o ćwierć mili od Narwi, znajduje się bardzo wąskie, ale dość długie i głębokie Jezioro Jenklerz³⁴, tym szczegółem, że jest niżej od Narwi położone i woda sączy się strumykiem z Narwi do tego jeziora.

Od ujścia rzeczki Śliny³⁵ pod wsią Targoninami³⁶ brzeg lewy, a od ujścia Biebrzy³⁷ pod wsią Samborami³⁸, oba brzegi należą już do Mazowsza. Narew litewska u źródła, a raczej na Rusi Litewskiej (Czarnej) poczęta, dalej podlaska, staje się tu rzeką mazowiecką, aby w sercu Mazowsza z matką rzek polskich się połączyć. Pod tym względem podobny do niej jest Bug, który z Rusi Czerwonej płynąc, przecina również Podlasie i część Mazowsza. Narew podlaska wielce się różni od mazowieckiej. Na Podlasiu Narew jest dziwnie bagnista i powolna; płynie ona po szerokiej, obfitującej w łąki nizinie tworząc wielkie mnóstwo odnóg i błotnistych małych jezior, zarosłych trzciną, sitowiem, miętą wodną i rozmaitym wodnym zielskiem. Roślinność jej jest tu bujna i bogata, a dotąd przez botaników należycie nie zbadana. Błota najszerzej rozciągają się w tak zwanych widłach Narwi i Biebrzy, gdzie kilka mil kwadratowych zajmują. Na Podlasiu w powiecie białostockim i bielskim guberni grodzieńskiej stykają się z sobą nad Narwią dwa dialekty ludowe: polski z rusińskim. Przez Białystok i Brańsk³⁹, z północy na południe, biegnie pas, w którym lud mówi dialektem mieszanym polsko-ruskim. Pas ten przechodzi przez Narew powyżej Suraż⁴⁰.

Narew na Mazowszu od granic podlaskich, czyli od ujścia Śliny i Biebrzy, zmienia dość szybko swój charakter. Spadek ma tu znacznie większy, dlatego płynie bystrzej, koryto ma jedno, brzegi suche i przystępne, a lubo od Wizny⁴¹ do Nowogrodu⁴² koryto jej wije się po dość szerokiej płaszczynie, zwanej *palwami*, to przecież nie są to moczary podlaskie, ale raczej błonia stanowiące jakby dno olbrzymiego jara, którego obie krawędzie piętrzą się w malownicze, lasami przystrojone tu i ówdzie wzgórza. Na krawędziach tych leży Wizna, Łomża⁴³ i Nowogród oraz kilkanaście pięknych wiosek i dworów, wśród których odznacza się położeniem Kalinowo⁴⁴ i Drozdowo⁴⁵. To ostatnie z potężnymi murami zakładów pana Franciszka Lutosławskiego, przedsiębiorczego ziemianina w Łomżyńskim, przedstawia od strony Starej Łomży⁴⁶ widok, jakich mało w kraju napotkać można.

Podług dawnego podziału kraju, Narew od Wizny do Łomży rozgraniczała ziemię wiską od łomżyńskiej. Od Łomży po obu jej brzegach ciągnęła się ziemia łomżyńska, dopiero pół mili poniżej Ostrołęki⁴⁷ na brzegu prawym zaczynała się od wsi Nożewko⁴⁸ ziemia rożańska a na lewym od ujścia rzeka Orz⁴⁹ i wsi Szarłat⁵⁰ ziemia nurska. Dalej aż do wsi Kleszewa⁵¹ pod Pułtuskim stanowiła Narew granicę ziemi rożańskiej i nurskiej, a od Kleszewa do Serocka granicę ziemi nurskiej z zakroczymską, a od Serocka⁵² zaś i ujścia Bugu do połączenia się z Wisłą odgraniczała ziemię warszawską od zakroczymskiej. Tym sposobem z dziesięciu ziem składających województwo mazowieckie tylko cztery, to jest: ciechanowska, wyszogrodzka, liwska i czerska, nie dosięgały brzegów Narwi.

Na Mazowszu Narew przybiera z prawego brzegu oprócz granicznej Biebrzy, czyli Bobry⁵³, strugę Kopciowską⁵⁴, Bronowską⁵⁵, rzekę Pissę⁵⁶, Skwę⁵⁷, Rozogę⁵⁸, Omulew⁵⁹, Sikorkę⁶⁰, Orzyc⁶¹, Pdeć⁶², Bursaczkę⁶³ i Wkrę⁶⁴, z lewego zaś: Gać⁶⁵, czyli Jabłonkę, inaczej strugę Pniewską, Ruż⁶⁶, Orz⁶⁷, Bug, Rządę⁶⁸ i Długą⁶⁹. Z rzek powyższych Długosz wymienia: Pissę, Orzyc, Wkrę, Biebrzę i Omulew, z dopływów Wkry wylicza Łydynię⁷⁰ i Płonnę⁷¹. Wymienia także rzeczkę Rynię, której ujście naznacza do Narwi przy Serocku. Podług map dzisiejszych, nazwisko to nosi istotnie mała struga, będąca dopływem rzeki Rządzy, wpadającej w okolicy Serocka do Narwi z lewego brzegu.

Wpadające do Narwi z prawego brzegu: Pissa, Skwa, Rozoga, Omulew, Orzyc i Wkra mają swoje źródła na Mazowszu Pruskim, w przepelnionych jeziorami Prusach Wschodnich, czyli Książących. Starożytna kolonizacja mazowiecka w tych stronach północnych ma niewątpliwie ścisły związek z owymi rzekami, których brzegami postępowała ona z serca Mazowsza ku północy. Jeżeli rzeki te i ich strumienie wy-

obrazimy sobie jako gałęziste drzewo, to wszystkie stare osady wydadzą się nam jak liście wyrosłe na jego konarach i gałązkach. Mazurowie⁷², rozradzając się, posunęli się w tym przyrodzonym kierunku północnym nawet poza źródła dopływów narwianych, gdzie nęciły ich bogate jeziora i pusta kraina. Z leśnych mazowieckich osadników nad Pissą, Skwą, Rozogą, Omulewem i Orzycem, którzy zostali w granicach Polski, utworzyła się bartniczo-łowiecka rzesza Kurpiów⁷³, tych z mowy i obyczaju arcy-Mazurów, których próbowano niefortunnie wywodzić od różnych narodów, byle nie od polskiego, każąc im nawet mieszkać na pograniczu Jadźwingów, choć w czasach Jadźwingów nikt o Kurpiach nie słyszał jeszcze, a w czasach Kurpiów stare i ludne Mazowsze nadnarwiańskie od Nowogrodu do Wizny i pod Tykocin oddzielało ich od Podlasia.

Woda Narwi w pobliżu jej źródeł ma kolor nieco mętny i płowy; przeciwnie, na Podlasiu i Mazowszu odznacza się dziwną przezroczystością i sinym zabarwieniem. Bug nie zmienia tego koloru Narwi, którzy uderza szczególnie przy połączeniu się jej z Wisłą pod Modlinem⁷⁴. Jak czarna kawa wlana do śmietanki, dopóki nie pomieszana zostanie łyżeczką, barwę swoją przez chwilę zatrzymuje jak mętna i płowa Wisła na dość znacznej przestrzeni poniżej ujścia Narwi płynie przy brzegu lewym, a ciemno-siną, lecz przejrzystą, woda Narwi przy prawym. Długosz w opisie rzek polskich nie pomija tego zjawiska, ale, łatwowierny w rzeczach przyrody dotyczących, powtarza za prawdę, iż woda Narwi „tę ma jeszcze własność, że jej gady jadowne znieść nie mogą; widać to na węzach, które do tratw przyczepione spokojnie czas długi się ukrywają, jak tylko zaś do Narwi się przybliżą, natychmiast z sykiem cofają się, stroniąc od jej wód, jakoby zgubnych dla siebie, i od statków żeglownych pierzchają; co nie tylko w obcych ludziach, ale i w miejscowych podziwienie sprawia”⁷⁵.

Sinawa, a jak Długosz zowie czarniawa (atras) barwa Narwi pochłaniająca barwę Bugu jest zdaje się powodem, dla którego ustaliło się przekonanie w narodzie, że nie Narew do Bugu ale Bug do Narwi wpada. Narew i Bug, łącząc się pod Serockiem, mają jednakową prawie szerokość i ilość wody; zdawałoby się więc, że ponieważ Bug jest znacznie od Narwi dłuższy, powinien utrzymać swoją nazwę aż do połączenia z Wisłą. Tymczasem stało się przeciwnie. Czy to Długosz w wieku XV, czy minister Mostowski⁷⁶ w XIX, czy prosty wieśniak z okolic pobliskich, wszyscy mówią, że Bug wpada do Narwi, a Narew do Wisły. Dwie są tego podług nas przyczyny dość zasadne. Pierwszą jest powyższa okoliczność zewn ętrzna, że płowy kolor Bugu ginie w falach Narwi, która właściwą sobie barwę zachowuje aż do połączenia się z Wisłą. Drugą przyczyną jest może ta, że w lata suche Bug daleko więcej traci wody, niż Narew i bez porównania gęstszymi prześwieca mieliznami, dopływy bowiem jego nie zabierają tylu wód z lasów, gdzie wieczna panuje wilgoć. A wtedy to wody Narwi są widocznie obfitsze niż Bugu.

Narew służy do spławu drzewa prawie od samego swojego źródła; toteż część Puszczy Białowieskiej w pobliżu Narwi i prawie cała Puszcza Świsłocka przedstawia dziś opłakany obraz spustoszenia. Statki większe a mianowicie: berlinki⁷⁷, dopływały dawniej corocznie aż do Tykocina, przywożąc sól, a zabierając zboże, głównie pszenicę i żyto; ale od czasu zbudowania Kolei Petersbursko-Warszawskiej (otwartej d. 18 maja 1861 r.) ruch ten ustał. Za pośrednictwem Narwi, Biebrzy, Netty⁷⁸, Kanału Augustowskiego⁷⁹ i Hańczy⁸⁰. Wisła połączona jest wodną komunikacją z Niemenem, ale także po przeprowadzeniu kolei żelaznych droga powyższa straciła resztę swojego znaczenia.

Narew należy do rzek dość rybnych, a byłaby bardzo rybną, gdyby jakieś przepisy gospodarcze ograniczały w praktyce dzisiejsze rybołówstwo, które nosi na sobie wszystkie cechy zwykłego niszcycielstwa. Trucizna i ość, sposoby zakazane, należą tu do pospolicie używanych. Rybacy mają oddzielne sieci do wylawiania młodego zarybku, a nawet nie przepuszczają ikrze złożonej w wodzie przez ryby, którą gotują i spożywają. Do najpospolitszych ryb w Narwi należy: szczupak, okoń, jaź, lin, miętus, karaś, płotka, kiełb, i piskorz. Poławia się także: węgorz, leszcz, bieluga, czyli bielizna, jazgarz, uklej i kilka gatunków innych. Szczupak z Narwi różni się kolorem od szczupaka z Supraśli wpadającej do Narwi pod Złotoryją. Sum, karp i jesiotr nie przypływają prawie nigdy na Podlasie. Najrybniejszą jest Narew na Podlasiu, bo rozlewa się na setki odnóg i jeziorok. Rybołówstwo też jest tu przemysłem niektórych wiosek, a rybacy podlascy posiadają najwięcej sposobów do łowienia. Sieci przez nich używane mają nazwy: *niewód, wata*, czyli *sieć, włók, kłomel*, czyli *kłomka, hobotnia, podrywka, żak, drygubica* i *podgrób*. Z różg wierzby zwanej złotochą robią ostrokągowego kształtu *wiersze*, a z metalu: *osci, klucze, wędkę i dróżki*. Najważniejszą rolę w tutej-

szym rybołówstwie odgrywa tak zwany *jaz*, czyli płot albo grobla grodzona w poprzek rzeki. Jaz grodzą rybacy z pali, faszyny, kamieni i darniny, zostawiając w nim dla przepływu wody kilka otworów zwanych *oknami* albo *uwodami*, w których zastawiają się wężerze, czyli *żaki*. Ryba, wędrując z wiosną pod wodę, a w jesieni i w zimie z wodą, łapie się w te zasadzki nieraz bardzo obficie. Jazy na spławnych rzekach są zabytkiem barbarzyństwa i od wieków były przez prawodawstwo polskie surowo zakazywane. W sposób bowiem najszkodliwszy zanieczyszczają koryto rzeki i opóźniają opadanie wód wiosennych, które z tego powodu do końca maja zalewają rozległe łąki narwiane w Tykocińskim. I dziś istnieją wprawdzie przepisy wzbraniające budowania jazów i władza prawie rokrocznie wydaje polecenia, żeby zburzone zostały, ale pomimo to rybacy naprawiają ciągle i budują jazy nowe, a niedawno w jednej gminie stelmachowskiej naliczono ich całą setkę⁸¹.

Gdy zima bywa długa i surowa, następuje w Narwi podlaskiej tak zwane „psucie się wody.” Jest to naturalne zjawisko w bagnistej rzece, której woda ściśnięta lodami zostaje pozbawiona otwartego zetknięcia się z powietrzem. W Narwi przepelnia się ona wtedy drobnymi żyjątkami, a ryby cisną się tak gromadnie i gwałtownie do nadbrzeżnych zdrojowisk, że bywają tam w wielkiej ilości bez trudu i zachodu chwytane, zwłaszcza gdzie właściciele brzegów wykopią odpowiednie samołówki. Z tego wszystkiego widzimy, jak wielkie bogactwa wodne Narew mogłaby nadbrzeżnym mieszkańcom i krajowi przynosić, gdyby rybactwo ujęte było w jakiś system i porządek gospodarczy. Pomimo, że Narew podlaska wszędzie jest błotnista i jednakowy ma charakter zewnętrzny, ale tylko niektóre miejscowości obfitują w raki. Najciekawszą pod tym względem jest kilkowowlókowa przestrzeń naprzeciw wsi Złotorzy, w okolicy ujścia rz. Supraśli. Do czasu zbudowania kolei petersbursko-warszawskiej miejscowość ta dostarczała raków dla całej okolicy, żyła nimi w lecie ludność dużej wioski, a kopa największych kosztowała sześć groszy. Po utworzeniu pomienionej drogi, przedsiębiorcy zaczęli dostawiać raki złotorzyjskie do Warszawy. Wywożono stąd w roku po kilka tysięcy kóp, w skutek czego nastąpiło takie ich wyniszczenie, że dziś stary, duży rak należy w Złotorzy do osobliwości. Błota narwiańskie obfitowały również w wielką ilość i różnorodność dzikiego wodnego i błotnego ptactwa. W ostatnich jednak kilkunastu latach to jest, od czasu kiedy wśród okolicznego ludu wzrosła znacznie liczba myśliwych i posiadaczy broni palnej, dawna obfitość tego ptactwa zaczęła należeć do tradycji. Ostatnie bobry, które wyginęły tu od lat 50 utrzymywać się miały w tykocińskim, koło kępy lipnickiej⁸², na stawie frąchowskim nad Nereślą⁸³ i na błotach kłucza zakątkowskiego⁸⁴.

Nad Narwią istniały w zamierzonych czasach użytku krzemienia stałe osady krajowców, czyli tak nazywane dziś przez starożytników stacje krzemienne. Zygmunt Gloger wyszukał takowe w pobliżu wsi Łuk⁸⁵ na Litwie dalej na gruntach: Pajewa⁸⁶, Radul⁸⁷, Złotorzy, Pogorzalk⁸⁸, Kulesz⁸⁹, Herman⁹⁰ i na kępie Giełczyńskiej⁹¹ na Podlasiu, tudzież koło Targoń⁹² i Łasi⁹³ na Mazowszu. W czasach późniejszych wiele miejscowości nadnarwiańskich posiadało swoje znaczenie lub upamiętnione były wypadkami historycznymi. Pierwsze miasteczko, które rzeka Narew w swoim biegu spotyka, a które nosi jej nazwisko, musiało być ważniejszym punktem na Podlasiu, skoro Jan Sapieha⁹⁴ w liście do Zygmunta I z roku 1514 podpisał się „wojewodą narewskim”. Drugim miasteczkiem nad Narwią jest Suraż znany z wojen Mazowsza i Litwy; był tam na górze zamek, sądy, archiwum i stolica powiatu. Naprzeciw wsi Radul, kilka mil poniżej, wśród błot znajduje się fortyfikacja z czasów wojen szwedzkich, zwana koziółkiem, a o pół mili dalej na kępie Rzędziańskiej niewielki, ale starożytny, kolisty wał, czyli gródek naprzeciw wioski Rzędzian, w której urodził się roku 1763 Ignacy Kapica⁹⁵, autor dyplomatarjusza i herbarza drobnej szlachty podlaskiej i mazowieckiej. To znowu spotykamy się na prawym brzegu Choroszczy, gdzie Pac⁹⁶ w roku 1654 fundował Dominikanów, a później hetman Jan Klemens Branicki letni swój pałac, w którym królów, panów i szlachtę ugaszczwał. Na pobliskiej Złotorzy nie można już wykryć miejsca, gdzie Janusz mazowiecki⁹⁷ budował zamek obronny i zdradziecko przez Niemców napadnięty został. W Tykocinie widoczne są na Narwi nasypy i dwie wyspy, z których jedna mieściła słynny bogatym arsenałem zamek Zygmunta Augusta a druga klasztor bernardyński roku 1479 przez Gasztolda⁹⁸ fundowany. Zamek zdobyty przez Gosiewskiego⁹⁹ i Sapiehę oblegani Szwedzi wysadzili w powietrze. Później zjeżdżał się tu August II¹⁰⁰ z cesarzem Piotrem I¹⁰¹, a w roku 1880 Gloger wynalazł w Narwi koło dawnego zamku miejsce zatopionego arsenału polskiego, z którego wydobyto mnóstwo wielkich kul kamiennych. Przy ujściu Biebrzy do Narwi na wyniosłym brzegu pod wsią Samborami istnieje stare grodzisko, które było strażnicą tego strategicznego niegdyś punktu.

Drugie potężne grodzisko po zamku książąt mazowieckich znajduje się nad samą Narwią w mieście Wiżnie, o której mamy już wzmianki historyczne od roku 1770. Była tu w roku 1300 założona na tym zamku kaplica a rok 1390 pierwszy zbudowano kościół. Dalej spotykamy nad Narwią: Łomżę, Nowogród, Ostrołękę, Rożan, Pułtusk, Serock i Nowydwór. W ogóle leży nad całą Narwią 12 miasteczek i około 200 wiosek. Najznaczniejsze miasta są: Łomża i Pułtusk. Wizna, Łomża i Rożan były stolicami ziem mazowieckich. O Pułtusku wspomina Długosz, iż za jego czasów był znakomity kościołem kolegiackim i duchowieństwem przy nim zamieszkałym, zdobył go piękny zamek a zbogacał dowóz ryb, zboża i innych towarów.

¹ Narew – rzeka przepływająca przez północno-wschodnią Polskę (Prawy dopływ Wisły) o długości 484 km, z czego większość w Polsce, a reszta – na Białorusi, gdzie bierze swój początek; rzeka nizinna – tworzy rozległe powierzchnie bagien, błot i torfowisk.

² Leszek Czarny (ok. 1241–1288) – książę sieradzki, łęczycki, inowrocławski, krakowski i sandomierski. Najstarszy syn księcia kujawskiego Kazimierza I, wnuk Konrada Mazowieckiego, brat Władysława Łokietka. Zwolennik zjednoczenia dzielnic, stał się realizować ten cel w oparciu o mieszczan; przyczynił się do rozwoju gospodarki; w 1282 roku rozgromił Jaćwingów oraz Litwinów.

³ Jaćwingowie – blisko spokrewniony z Litwinami i Prusami lud bałtycki, wymarły w XVI wieku. W zależności od źródeł (polskie, krzyżackie, ruskie, litewskie) oraz form wymowy, lud ten nazywany był: Jaćwingowie, Jaćwięgowie, Jaćwięgi, Jadźwingowie, Jadwinger, Jotwinger; Jan Długosz charakteryzował go w swoich *Rocznikach* w sposób następujący: „Mieszka zaś naród Jaćwingów w północnej stronie, graniczy z Mazowszem, Rusią i Litwą i ma język w dużej mierze podobny do języka Prusów i Litwinów i zrozumiały dla nich, a ludy dzikie, wojownicze i tak bardzo żądne sławy i pamięci, że dziesięciu spośród nich walczyło ze stu wrogami, zachęcanych tą jedyną nadzieją i świadomością, że po śmierci i zagładzie ziomkowie będą ich sławić pieśniami o dzielnych czynach. To usposobienie przypawiło ich o zgubę, ponieważ mała garstka łatwo ulegała liczebnej przewadze tak, że powoli niemal cały ich naród wyginał, ponieważ nikt z nich nie cofał się przed nierówną walką, ani nie starał się uciec po wdaniu się w walkę”. Zob. J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* ks. VII-VIII, przeł. J. Mułkówna, oprac. D. Turkowska i M. Kowalczyk, Warszawa 1974, s. 177-180.

⁴ Pułtusk – położone w północnej części Mazowsza, na skraju Puszczy Białej nad Narwią miasto w województwie mazowieckim, w powiecie pułtuskim. Dawniej, trzecie po Warszawie i Płocku, miasto na Mazowszu z murowanymi fortyfikacjami. W 1806 roku starły się tu wojska napoleońskie i rosyjskie, co upamiętnia płaskorzeźba na łuku triumfalnym w Paryżu.

⁵ Ciechanów – miasto położone nad rzeką Łydynią, w województwie mazowieckim, w powiecie ciechanowskim. Dawniej miasto korony Królestwa Polskiego; W XIX wieku, podczas kampanii Napoleońskich miasto zostało ograbione i zniszczone. Dopiero pod koniec XIX wieku nastąpiło jego ożywienie gospodarcze; w 1864r. zbudowano tu pierwszy na Mazowszu browar parowy.

⁶ Janusz I Starszy książę Mazowiecki (ok. 1346–1429) – książę warszawski, a od 1381 r. także książę na Nurze, Łomży, Liwie, Ciechanowie, Wyszogrodzie i Zakroczmiu, lennik polski, od 1391 roku książę na Podlasiu. Najstarszy syn księcia mazowieckiego Siemowita III i Eufemii Opawskiej; ściśle współpracował z królem Władysławem Jagiełłą; budowniczy fortyfikacji zamkowych w Złotorii nad Narwią, nad granicą Państwa krzyżackiego.

⁷ Złotoria – w XIX wieku kolonia w powiecie sokolskim, gmina Czarna Wieś; obecnie wieś położona w województwie podlaskim, powiecie białostockim, gminie Choroszcz.

⁸ Białowieża – wieś o charakterze małomiasteczkowym położona nad Narewką, w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Białowieża na Równinie Bielskiej; zlokalizowana na obszarze Puszczy Białowiejskiej i Białowiejskiego Parku Narodowego; znajdują się tu pozostałości drewnianego dworu datowanego na drugą połowę XVI wieku, prawdopodobnie związanego z polowaniami Zygmunta Augusta i Stefana Batorego w Puszczy Białowiejskiej; obecnie miejscowość turystyczna i wypoczynkowa.

⁹ Borki – wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Gródek.

¹⁰ Nowy Dwór – gmina wiejska położona w województwie podlaskim, w powiecie sokolskim, na północno-wschodnich krańcach powiatu sokolskiego, na granicy Polski z Republiką Białorusi nad rzeką Biebrzą.

¹¹ Mowa o Nowym Dworze Mazowieckim (obecnie), mieście położonym w województwie mazowieckim, siedzibie powiatu nowodworskiego u ujścia Narwi do Wisły.

¹² Boćki – wieś w województwie podlaskim, w powiecie bielskim, w gminie Boćki, nad rzeką Nurzec, 16 km od Bielska Podlaskiego.

¹³ Sterdyń – wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie sokołowskim, siedziba gminy Sterdyń. O Sterdyniu wspomina Z. Gloger w tekście poświęconym Julianowi Bartosiewiczowi jako miejscowości, w której znajdowało się archiwum polskiej rodziny magnackiej Butlerów za czasów panowania Jana Kazimierza; zob. Z. Gloger, *Wspomnienie o Julianie Bartosiewicz*, „Kronika Rodzinna” 1872, nr 24, [w:] Z. Gloger, *Pisma rozproszone*, tom I: 1863–1876, Białystok 2014.

¹⁴ Puszcza Świsłocka – historyczna (sięgająca XVII w.) nazwa części Puszczy Wołkowyskiej, obejmująca lasy należące do rodziny Tyszkiewiczów ze Świsłoczy, wyodrębniona w wyniku ograniczenia zasięgu tej puszczy i rozpadu na mniejsze jednostki, a w 1832 r. przyłączona do Puszczy Białowiejskiej.

¹⁵ Prawdopodobnie chodzi o Tadeusza Tyszkiewicza (1774–1852), właściciela dóbr Świsłocz, senatora Królestwa Polskiego, uczestnika Powstania Kościuszkowskiego, wojen napoleońskich i Powstania Listopadowego. Za udział w tym ostatnim powstaniu w 1831 roku władze carskie skonfiskowały mu dobra Świsłocz wraz z Puszcą Świsłocką, a jego samego zesłano na Sybir, gdzie zmarł po 21 latach niewoli.

¹⁶ Siemianówka – wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Narewka, nad Zalewem Siemianówka. Większość mieszkańców stanowią polscy Białorusini i wyznawcy prawosławia.

¹⁷ Narewka – lewy dopływ Narwi, płynie na Białorusi i w Polsce przez Równinę Bielską. Długość rzeki wynosi 61,1 km, w tym 21,7 km na terenie Białorusi.

¹⁸ Narew – dawne miasto królewskie, które utraciło swoje prawa miejskie w 1934 r. (w wyniku gospodarczego upadku miasta w XIX w.); położone na lewym brzegu rzeki Narew, w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Narew.

¹⁹ Suraż – miasto na Podlasiu, leżące w Dolinie Górnej Narwi, nad rzeką Narew, w czasach Glogera w powiecie białostockim gub. grodzieńskiej.

²⁰ Choroszcz (dawniej: Choroszcza, Chworoszcza) – w XIX wieku miasto w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej w Imperium Rosyjskim, położone nad rzekami Choroszczanką i Narwią.

²¹ Tykocin – miasteczko na lewym brzegu rzeki Narwi, w XIX wieku znajdujące się w guberni łomżyńskiej, powiecie mazowieckim; położone w Kotlinie Biebrzańskiej nad Narwią, na zachód od Białegostoku. W nagrodę za zasługi otrzymał je w roku 1661 Stefan Czarniecki, potem Tykocin przeszedł na własność Branickich.

²² Rudnia – niewielka rzeka na Podlasiu będąca prawym dopływem Narwi o długości ok. 6 km.

²³ Czarna – mała rzeka będąca prawobrzeżnym dopływem Narwi w okolicach Choroszczy i Tykocina.

²⁴ Turośń – mała rzeka na Podlasiu przepływająca przez miejscowość Turośń Kościelna, potocznie zwana Turosianką; prawy dopływ Narwi.

²⁵ Supraśl – zwana dawniej *Sprząsła*; płynie przez województwo podlaskie (miejscowość Supraśl oraz Puszcze knyszyńską), prawy dopływ Narwi o długości ok. 94 km.

²⁶ Kulikówka – mała rzeka przepływająca przez miejscowość Kulikówka; prawy dopływ Narwi.

²⁷ Jaskrzomka – obecnie Jaskranka; mała rzeka płynąca w okolicach Knyszyna; prawy dopływ Narwi.

²⁸ Nereśl – płynie przez powiat moniecki, gminę Knyszyn; prawy dopływ Narwi; Nereśl przepływa przez jezioro Zygmunta Augusta.

²⁹ Łoknica – niewielka rzeka dorzecza Wisły; lewy dopływ Narwi, o długości ok. 38 km.

³⁰ Orlanka – rzeka w północno-wschodniej Polsce; płynie na Nizinie Północnopolaskiej; lewy dopływ Narwi o długości 52,5 km.

³¹ Liza – mała rzeka w północno-wschodniej Polsce; lewy dopływ Narwi.

³² Knyszyn – w XIX wieku miasto nad rzeką Jaskranką w guberni grodzieńskiej, powiecie białostockim, współczesne w województwie podlaskim, powiecie monieckim.

³³ Czechowizna – miejscowość położona w pobliżu Jeziora Zygmunta Augusta. Według legendy okolice Czechowizny były bliskie sercu Zygmunta. Obecnie jest to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie monieckim, w gminie Knyszyn.

³⁴ Jenklerz – niewielka rzeka na Podlasiu; lewy dopływ Narwi.

³⁵ Ślina – przepływa przez województwo podlaskie; lewy dopływ Narwi o długości powyżej 20 km; bierze źródło w miejscowości Jabłoń Kościelna, zaś ujście w miejscowości Targonie Wielkie, gdzie wpada do Narwi na 270 km jej biegu. Płynie przez powiat wysokomazowiecki (gminy Nowe Piekuty, Sokoły, Kobylin-Borzymy) i białostocki (gmina Zawady).

³⁶ Targonie Wielkie – wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Zawady.

³⁷ Biebrza – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi. Długość około 165 kilometrów.

³⁸ Sambory – w XIX wieku wieś i folwark w guberni i powiecie augustowskim; obecnie w województwie podlaskim, powiecie łomżyńskim.

³⁹ Brańsk – miasto i gmina położone we wschodniej Polsce na Podlasiu, niedaleko Bielska Podlaskiego; było miasto królewskie Korony Królestwa Polskiego.

⁴⁰ Suraż – miasto na Podlasiu, leżące w Dolinie Górnej Narwi, nad rzeką Narew, w czasach Glogera w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej.

⁴¹ Wizna – w XIX wieku była to osada miejska, położona na prawym brzegu Narwi, niedaleko ujścia Biebrzy; w powiecie łomżyńskim, gminie Borzejewo; współcześnie w województwie podlaskim. Wizna w latach 1807–1815 wchodziła w skład Księstwa Warszawskiego; od 1815 roku na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego wraz z innymi terenami została zagarnięta przez Rosję.

⁴² Nowogród – miasto w woj. podlaskim, w powiecie łomżyńskim, nad Narwią, ok. 15 km od Łomży;

⁴³ Łomża – miasto na prawach powiatu w północno-wschodniej Polsce, w województwie podlaskim, nad rzeką Narew. W XIX wieku należało do powiatu i gminy Łomża.

⁴⁴ Kalinowo – wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, gmina Piątница. W XIX wieku wieś i folwark położone nad rzeką Narwią w powiecie łomżyńskim, gmina Drozdowo.

⁴⁵ Drozdowo – w XIX wieku wieś i folwark nad rzeką Narwią w powiecie łomżyńskim, gmina i parafia Drozdowa. Obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Piątница.

⁴⁶ Stara Łomża – wieś leżąca pod Łomżą, między jej aktualną a pierwotną lokacją. Nazwa odnosi się właściwie do trzech wsi: Stara Łomża nad Rzeką, Stara Łomża przy Szosie, Stara Łomża-Zosin.

⁴⁷ Ostrołęka – w XIX wieku miasto w guberni łomżyńskiej, obecnie miasto na prawach powiatu w województwie mazowieckim. Leży nad rzeką Narwią.

⁴⁸ Nozewko – wieś w Polsce położona w województwie mazowieckim, w powiecie ostrołęckim, w gminie Olszewo-Borki.

⁴⁹ Orz – rzeka płynąca przez województwo podlaskie i mazowieckie; lewy dopływ Narwi o długości 54,3 km.

⁵⁰ Szarłat – wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie ostrołęckim, w gminie Goworowo. Znajdują się w niej dwa pomniki przyrody oraz starorzeczka z bagnami. Płynie przez nią również rzeka Orz.

⁵¹ Kleszewo – wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie pułuskim, w gminie Pułtusk.

⁵² Serock – w czasach Glogera osada miejska na prawym brzegu Narwi, naprzeciw ujścia rzeki Bugu; powiat pułtusk, gmina Zegrze; współcześnie leży w województwie mazowieckim; powiecie legionowskim.

⁵³ Gloger nawiązuje tu do etymologii nazwy rzeki Biebrzy, która wzięła się prawdopodobnie od żyjących od wieków nad jej brzegami bobrów.

⁵⁴ Struga Kopciowska – lewy dopływ Narwi; część tzw. Wielkiej Strugi razem z rzeką Bronowską w okolicach Wizny.

⁵⁵ Struga Bronowska – lewy dopływ Narwi; wraz ze Struga Kopciowską stanowi tzw. Wielką Strugę w okolicach Wizny.

⁵⁶ Pisa – rzeka w północno-wschodniej Polsce; prawy dopływ Narwi leżący w dorzeczu Wisły. Jest drogą wodną łączącą Wielkie Jeziora Mazurskie z Narwią na jej 181 kilometrze.

⁵⁷ Skwa – mała rzeka w woj. podlaskim, łącząca się z Rozogą; prawy dopływ Narwi.

⁵⁸ Rozoga – rzeka w północno-wschodniej Polsce; prawy dopływ Narwi o długości 82 km.

⁵⁹ Omulew – prawy dopływ Narwi o długości 114 km i powierzchni dorzecza 2 053 km². Płynie przez Równinę Mazurską i Równinę Kurpiowską, w województwie warmińsko-mazurskim i mazowieckim.

⁶⁰ Sikorka – mała rzeka w woj. Mazowieckim; prawy dopływ Narwi.

⁶¹ Orzyc (Orzycz, Orzyca) – rzeka w środkowej Polsce, prawy dopływ Narwi o długości 146 km. Płynie przez Nizinę Północnomazowiecką, w województwie warmińsko-mazurskim i mazowieckim.

⁶² Pelta – prawobrzeżny dopływ Narwi o długości 50 km; uchodzi do Narwi poprzez połączenie z rzeką Przewodówką w okolicach wsi Kleszewo na terenie powiatu pułtuskiego. Po drodze przepływa między innymi przez Karniewo. Od nazwy rzeki pochodzi prawdopodobnie nazwa Pułtуска.

⁶³ Bursaczka – mała rzeka płynąca w woj. Mazowieckim; prawy dopływ Narwi.

⁶⁴ Wkra – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi, o długości 249,1 km.

⁶⁵ Jabłonka (Gać) – rzeka w województwie podlaskim, należąca do dorzecza Wisły; Jabłonka jest rzeką nizinną, płynie leniwie, tworząc liczne meandry.

⁶⁶ Ruż – rzeka w północno-wschodniej Polsce, lewy dopływ Narwi o długości 37,9 km; Płynie na Nizinie Północnomazowieckiej przez Międzyrzecze Łomżyńskie do Doliny Dolnej Narwi, w województwie podlaskim i mazowieckim.

⁶⁷ Orz – rzeka w Polsce, lewy dopływ Narwi o długości 54,3 km. Płynie w województwie podlaskim i mazowieckim.

⁶⁸ Rządza – rzeka na Nizinie Mazowieckiej w dorzeczu Wisły, ostatni lewy dopływ Narwi.

⁶⁹ Długa – rzeka płynąca w woj. mazowieckim; w dolnym biegu, poniżej Marek znana jako Kanał Markowski.

⁷⁰ Łydynia – rzeka w północno-wschodniej Polsce. Płynie przez Nizinę Północnomazowiecką, w województwie mazowieckim.

⁷¹ Płonna – rzeka w północno-zachodniej Polsce o długości 72,6 km.

⁷² Mazurzy – grupa etnograficzna ludności polskiej; mieszkańcy południowych Prus Wschodnich, potomkowie polskich osadników z Mazowsza (przeważnie chłopów, ale także szlachty), którzy w kilku falach osadnictwa zasiedlili południową i częściowo wschodnią część Prus Książęcych od XIV w. i którzy ulegli wymieszaniu z pozostałościami ludności pruskiej oraz kolonistami z Rzeszy Niemieckiej i innych państw Europy Zachodniej. Obecnie trudno określić proporcje określonych etnosów w kształtowaniu się ludności mazursko-pruskiej.

⁷³ Kurpie – grupa etnograficzna ludności polskiej, zamieszkująca tereny dwóch puszc mazowieckich: Puszczy Zielonej i Puszczy Białej. Nazwa funkcjonująca również jako określenie regionu kurpiowskiego.

⁷⁴ Modlin – dawna wieś, będąca obecnie częścią Nowego Dworu Mazowieckiego, miasta w województwie mazowieckim, w powiecie nowodworskim. Potocznie Modlin nazywany jest dzielnicą, jednak administracyjnie miasto Nowy Dwór Mazowiecki nie posiada dzielnic, lecz osiedla. Teren dawnego Modlina podzielony jest na dwa osiedla Modlin Stary i Modlin Twierdza, na terenie którego znajduje się centralna część Twierdzy Modlin, jednej z największych w Polsce.

⁷⁵ J. Długosz, *Rzeki w Polsce*, [w:] tegoż, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, tom I, ks. I z IV, przekł. K. Mecherzyńskiego, Kraków 1867, s.12.

⁷⁶ Minister Mostowski – nie udało się ustalić personaliów podaje osoby.

⁷⁷ Berlinka – dawniej żaglowy, a obecnie statek (duża łódź) rzeczny o płaskim dnie nazywany kogutem ze względu na bak spiczastego dzioba (kafy). Berlinka występowała na carskim herbie Łomży i guberni łomżyńskiej.

⁷⁸ Netta – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Biebrzy o dł. 102 km; skanalizowana na odcinku 11 km, dzięki czemu tworzy połączenie dorzeczy Wisły i Niemna.

⁷⁹ Kanał Augustowski – powstała w XIX wieku droga wodna łącząca drogą okrężną dopływy Wisły z Bałtykiem poprzez dopływy Niemna, z pominięciem dolnego biegu Wisły; długość kanału wynosi 101 km, w tym 82 km w granicach Polski; oprócz 18 śluz tworzą go rzeki: Netta, Hańcza i jeziora augustowskie;

⁸⁰ Hańcza (Czarna Hańcza) – rzeka w Polsce i na Białorusi, lewy dopływ Niemna o długości 142 km. Powierzchnia dorzecza Czarnej Hańczy obejmuje 1916 km².

⁸¹ W tym miejscu kończy się pierwsza część tekstu *Rzeka Narew*, zamieszczona w 259 numerze „Wędrowca”. Dalsza część artykułu stanowi kontynuację z numer 260.

⁸² Kępa lipnicka – położony w Dolinie Narwi zespół grądów będących odsypami powodziowymi Narwi. Kompleks ten różni się od otoczenia swoją odrębnością morfologiczną, florystyczną, faunistyczną oraz krajobrazową.

⁸³ Nereśl – rzeka znajdująca się w województwie podlaskim; prawy dopływ Narwi o dł. ok. 40 km.

⁸⁴ Klucz Zakątkowski – jedno z tykocińskich dóbr ziemskich (obok Klucza Stelmachowskiego) powstałe w wyniku przeprowadzonej Narwią w roku 1807 granicy pomiędzy Księstwem Warszawskim a Imperium Rosyjskim. Rozdzieliła ona dobra tykocińskie na dwa klucze. Klucz Zakątkowski przynależał do Imperium Rosyjskiego i kupiał się w niewielkim folwarku Szelagówka.

⁸⁵ Łuki – nie istniejąca już wieś w czasach Glogera zlokalizowana w guberni grodzieńskiej.

⁸⁶ Pajewo – wieś położona niedaleko Jeżewa, chociaż *Słownik geograficzny*, dz. cyt., notuje wieś o tej nazwie tylko w powiecie ciechanowskim (gub. płocka) – zob. tamże, t. XV, cz. 2, Warszawa 1902, s. 429.

⁸⁷ Radule Szlacheckie i Radule Włościańskie – w XIX wieku wsie położone w guberni łomżyńskiej, powiecie mazowieckim, nad rzeką Narwią, współcześnie w województwie podlaskim, powiecie białostockim.

⁸⁸ Pogorzałki – wieś w województwie podlaskim, powiecie białostockim, gminie Dobrzyniewo Duże.

W XIX wieku w guberni grodzieńskiej, powiecie białostockim, gmina Obrubniki.

⁸⁹ Kulesze – wieś w województwie podlaskim, w powiecie monieckim. W XIX wieku wieś zlokalizowana nad rzeką Rokitą, w powiecie mazowieckim, gmina Wysokie Mazowieckie.

⁹⁰ Hermany – wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, gmina Tykocin. W XIX wieku wieś szlachecka położona w okolicach Tykocina.

⁹¹ Kępa Giełczyńska – wyspa znajdująca się na bagnach w okolicach wsi Giełczyn na Podlasiu.

⁹² Targonie – wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie ciechanowskim, w gminie Regimin. W XIX wieku wieś i folwark nad rzeką Łydynią w okolicach Ciechanowa.

⁹³ Łosie (dawniej Łasie) – wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie wołomińskim, gmina Radzymin. W XIX wieku folwark i małe dobra ziemskie nad rzeką Rządzą.

⁹⁴ Jan Sapieha (1609–1665) – hetman wielki litewski i wojewoda wileński od 1656 roku. Dowódca szlachty i części armii litewskiej wiernej królowi Janowi Kazimierzowi w okresie najazdu Szwedów na Polskę i w obliczu zdrady Janusza Radziwiłła. Postać Jana Sapiechy została uwieczniona w powieści *Potop* Henryka Sienkiewicza.

⁹⁵ Ignacy Kapica Milewski h. Tuczyński (1763–1817) – wiceagent archiwum grodzkiego brańskiego, autor herbarza (*Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego*), znany kopista akt.

⁹⁶ Mikołaj Stefan Pac herbu Gozdawa (1623–1684) – wojewoda trocki, kasztelan wileński, marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, biskup wileński. Uczestnik konfederacji tyszowieckiej w 1655 roku.

⁹⁷ Janusz I Starszy (1346–1429) – książę warszawski, od 1381 roku książę na Warszawie, Nurze, Łomży, Liwie, Ciechanowie, Wyszogrodzie i Zakroczymiu, lennik Polski. Janusz I był najstarszym synem księcia mazowieckiego Siemowita III.

⁹⁸ Marcin Gasztołd (ok. 1428–1483) – litewski magnat i polityk, pierwszy wojewoda kijowski.

⁹⁹ Wincenty Aleksander Gosiewski (1620–1662) – pochodził ze szlacheckiej rodziny Gosiewskich, pieczętujących się herbem Ślepowron; hetman polny litewski, podskarbi wielki litewski, starosta puński i markowski, starosta wileński.

¹⁰⁰ August II Mocny (1670–1733) – syn Jana Jerzego III Wettyna i Anny Zofii Oldenburg, od 1694 elektor Saksonii jako Fryderyk August I. W latach 1697–1706 i 1709–1733 elekcyjny król Polski; pierwszy król Polski z saskiej dynastii Wettynów. Jego przydomek jest zazwyczaj wiązany nieprzeciętną siłą.

¹⁰¹ Piotr I Aleksiejewicz Wielki (1672–1725) – cesarz Imperium Rosyjskiego od 1721 roku; car Carstwa Rosyjskiego od 1689 roku. Zainicjował wdrażanie szerokich reform, mających na celu unowocześnienie państwa. Wprowadzane na przestrzeni wielu lat reformy dotyczyły wojska, administracji i gospodarki państwa, a także oświaty, kultury i cerkwi.